

Юрій Долженко, Юрій Пшеничний, Андрій Бардецький
КЛАДОВИЩЕ СВЯТО-ВОЗНЕСЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ
НА ОСТРОВІ ДУБОВЕЦЬ ПОБЛИЗУ ДУБНА
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ 2019 Р.)

Археологічні дослідження місцезнаходжень релігійних осередків закономірно ведуть до відкриття давніх поховань. Вивчення поховальних комплексів пов'язане з опрацюванням як їхнього археологічного контексту (супровідного інвентарю, конструктивних характеристик, особливостей залягання),

так і антропологічних експертиз. Унаслідок все численніших археологічних досліджень кількість виявлених поховальних пам'яток постійно зростає. В наш час історична антропологія України все більше уваги починає приділяти вивченню краніологічних особливостей населення протягом ранньомодерного

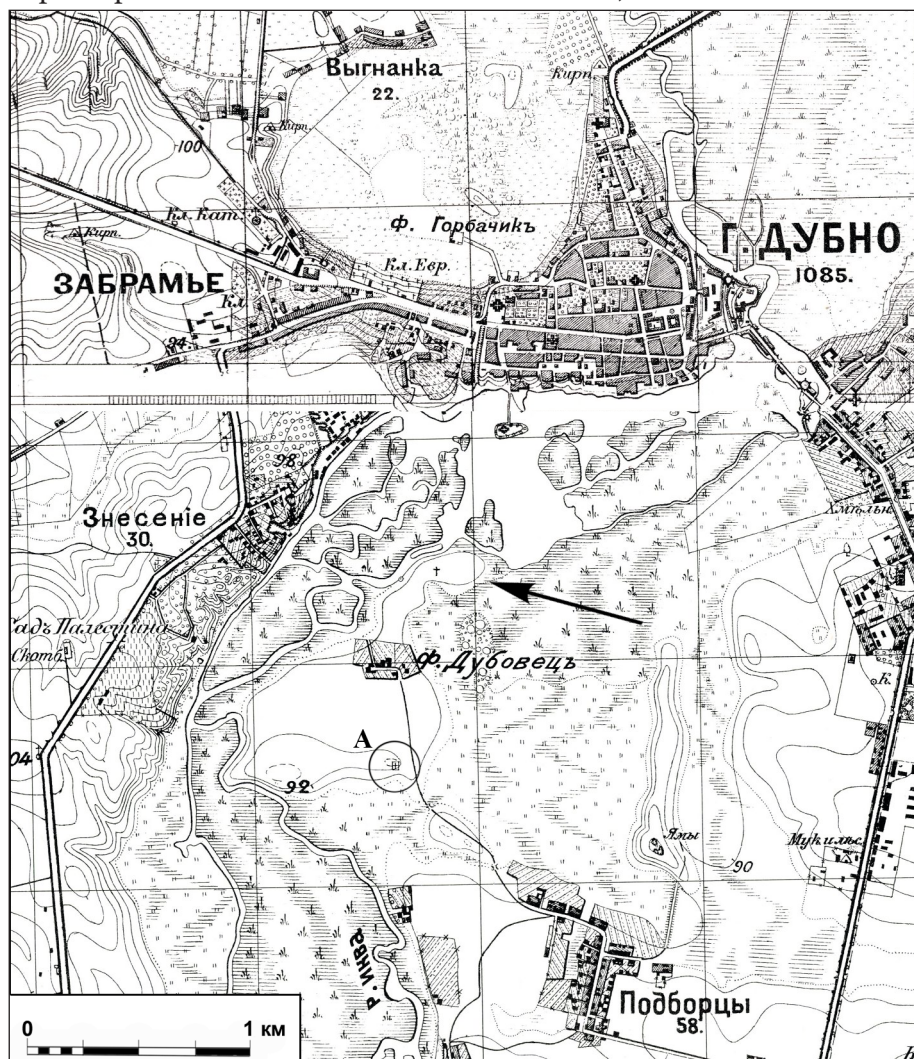

Рис. 1. Розташування пам'ятки Острів Дубовець на місцевості
Карта 1885 р. (масштаб 1: 50 000). А — Підборецьке кладовище
після перенесення церкви у село в 1850 р.

й модерного часу з їхнім порівнянням для широкої території. Для цього важливі сільські поховальні комплекси.

Поруч із похованнями духовенства поблизу церков і монастирів традиційно розміщувалися поховання світських осіб, як правило мешканців підпорядкованих осередку дільниць міста чи сіл. Тільки з кінця XVIII ст. внаслідок прийнятих законів різними європейськими державами, зокрема і Річчю Посполитою, кладовища почали виноситися за межі поселень. Проте, якщо регулярні кладовища в містах утворювалися відносно швидко, то в селах це відбувалося значно повільніше. Але до кінця XIX ст. у більшості сіл ці зміни відбулися й кладовища було винесено на їхні околиці. Зазначені перетворення суттєво вплинули на

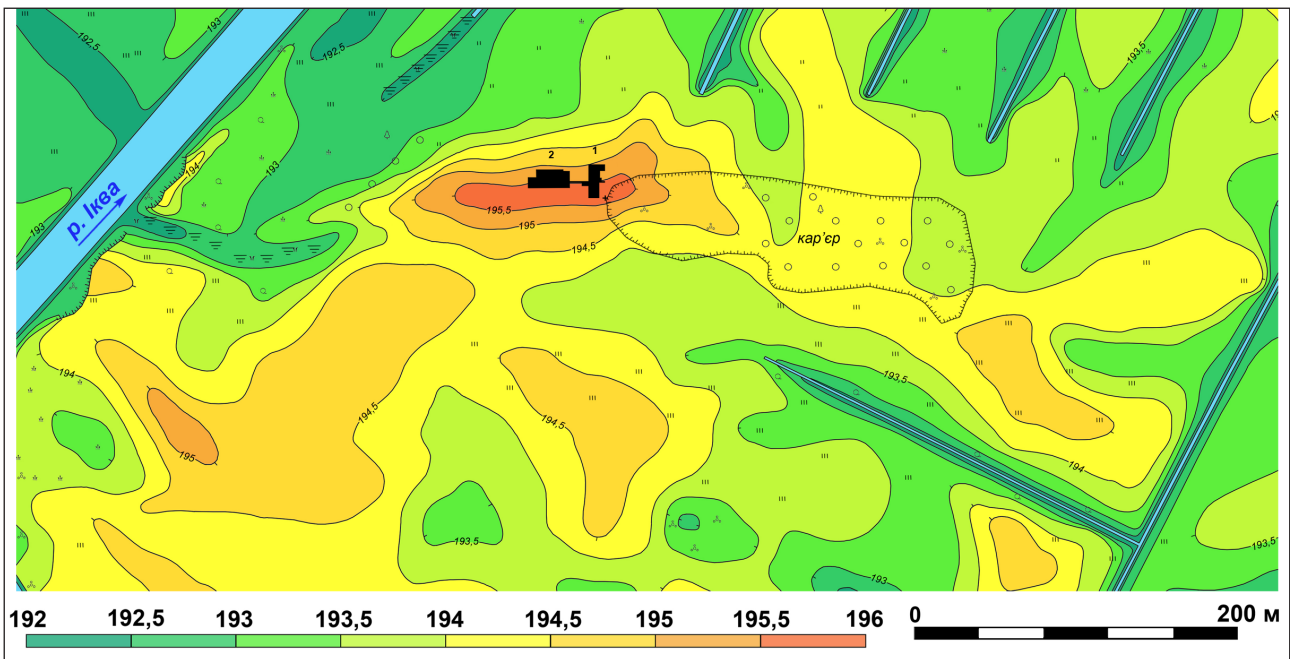

Рис. 2. Гісометрична карта урочища Острів Дубовець. 1 — розкоп 1; 2 — розкоп 2.

формування сучасної територіальної організації населених пунктів. З низкою особливостей визначалося місце розташування кладовища для села Підборці. Пов'язано це було з тим, що з 1594 р. село перебувало у власності Свято-Вознесенського монастиря, розташованого на острові Дубовець у долині річки Ікви, за 1,5 км на південний схід від нього. Відтоді монастир слугував для мешканців села соціально-релігійним осередком.

До археологічних розкопок широкою площею на території острова Дубовець вважалося, що старе сільське кладовище розміщувалося поблизу дороги на звірогосподарство там, де в наш час встановлено хрест-фігуру. Тут знаходимо його позначенням на плані 1885 р. (рис. 1, А) Результати археологічних досліджень уточнюють це питання. Окрім того, нові дослідження дають підстави зробити висновки про вплив світської дільниці монастирського кладовища на зміни просторової структури монастиря. На основі виявленого комплексу поховань також можна охарактеризувати особливості поховального обряду сільського населення в околицях Дубна у пізньомодерний час.

Острів Дубовець розміщений на південній околиці м. Дубна Рівненської обл. Площа пам'ятки — 7,5 га, з якої близько 1 га зруйновано кар'єром, котлованами для поховання відходів Звірогосподарства та шурфами скарбушукачів. 1996 р. поселення доби мезоліту,

енеоліту, епохи бронзи, ранньої залізної доби, слов'яно-руського та ранньомодерного часів тут відкрив В. В. Ткач [37], який відтоді його регулярно досліджував шляхом збору підомного матеріалу і рятівних обстежень зруйнованих об'єктів. Він же пов'язав значний матеріальний комплекс ранньомодерного часу з існуванням тут Підборецького монастиря. 1998 р. шурфування на острові було проведено піз керівництвом В. Д. Гупало [52]. Урочище стало найбільш відомим як місцезнаходження Свято-Вознесенського жіночого монастиря, котрий діяв тут у 1592—1832 рр. Монастир заснував князь Василь Острозький, який надав черницям «на ставі острів весь, названий Дубовець з полем і всім, що має, як його вода кругом обійшла» [34, с. 1537—1554]. Під назвою «Урочище Червоний пагорб» колишній острів має статус пам'ятки археології місцевого значення.

2019 р. на площі 183,5 м² було повністю та частково досліджено 44 поховання. Кістяки лежали в прямокутних ямах, на глибині 1,1—1,8 м, максимально — 2,2 м від рівня денної поверхні біля південно-східного кута розкопу. Орієнтація поховань — головою на захід, південний захід, рідше — північний захід. Положення — випростане на спині. Верхні кінцівки складені на грудях або біля тазу, в двох випадках (поховання № 10 і № 19) одна з кінцівок зігнута в лікті до свого плеча. Нижні кінцівки витягнуті, за винятком

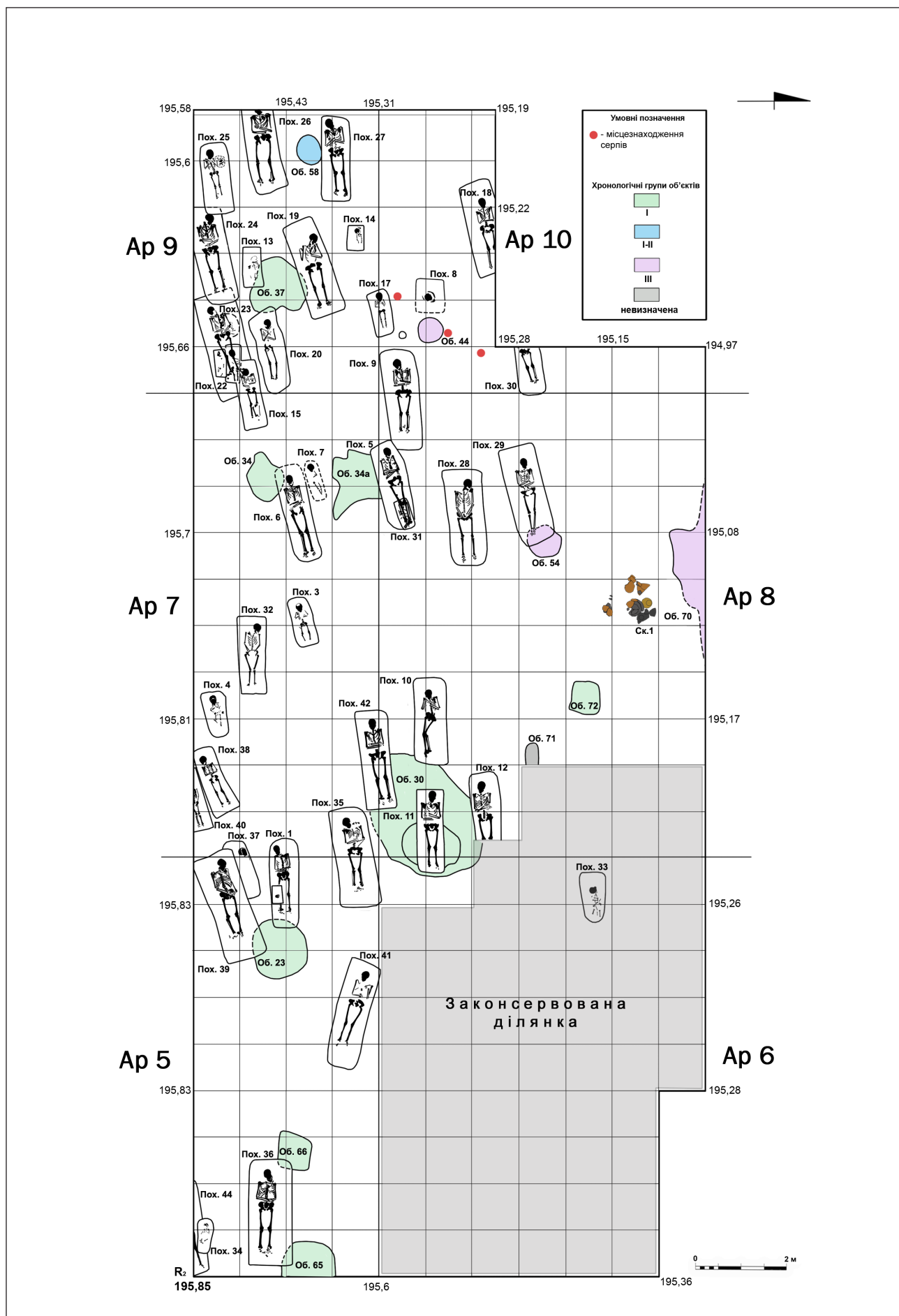

Рис. 3. Дубно, Острів Дубовець. Загальний план розкопу 2 (2019 р.)

поховання № 10, у якого вони дещо зігнуті в колінах. У багатьох випадках навколо кістяків простежено рештки дерева від трун, знайдено від 1 до 8 цвяхів. Поховальний інвентар виявлено у трьох похованнях. В дитячому похованні № 3 знайдено два гудзики (рис. 4, 1, 2), виготовлені зі скляної пасти, круглої сплюснutoї форми білого й блідо-синього кольору, діаметром 1,3—1,4 см. В одного з них збереглося вплавлене залізне вушко. Один гудзик лежав на грудях, другий — нижче від правої лопатки. У цьому самому похованні під нижньою щелепою зафіксовано *in situ* фрагмент намиста. Воно збереглося у формі переважно фрагментованих намистин. Цілі екземпляри були циліндричні, розділені поперек борозенкою. Колір виробів — блідо-рожевий, імовірно, вони виготовлені з глини (Рис. 4, 3). У чоловічому похованні № 39 вище від руків'я грудини знайдено свинцеву запонку з синьою скляною вставкою (Рис. 4, 4). У похованні № 20 під нижньою щелепою знайдено подібну

Рис. 4. Супровідний матеріал із поховань. 1—3 — поховання 3; 4 — поховання 39; 5 — поховання 20.

свинцеву запонку із прозорою вставкою на орнаментовану підложку (Рис.4, 5). Подібні запонки вживалися в сорочках як елементи святкового костюма. Масового поширення вони набули в польській моді у XVIII — на початку XIX ст.

Табл. 1. Перелік та збереженість антропологічного матеріалу з села Підборці, опрацьованого 2019 р.

№ п/п	№ поховання	Датування, (століття)	Стать	Збереженість кісток	Особливості, травми, трепанації тощо	Морфологічний вік
Острів Дубовець, с. Підборці						
1.	1	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп та посткраніальний скелет. Стертість зубів 4+ балів. Дуже масивні соскоподібні виростки	Діаметр стегнової кістки 46,5 Ø. Нижня щелепа ціла, світло коричневий увесь кістяк. Зруйнований ніс.	30–35 років
2.	2	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	Дуже грацильна	Наявні лобна кістка (2 частини) та фрагменти двох тім'яних.	1–1,5 років
3.	3	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	—	12,5 см. розмір стегнової кістки	12–18 місяців
4.	4	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	фото	12 см розмір стегнової кістки	6–18 місяців

5.	5	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп	Колір кісток світло-коричневий. Є фото	35–45 років
6.	6	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп	Колір кісток світло-коричневий. Є фото	30–40 років
7.	7	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	14,8 мм розмір стегнової кістки	23–24 місяців
8.	8	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	4,5 см ключиця	8,0 см розмір стегнової кістки	5–6 місяців
9.	9	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	Зуби без уражень карієсом	Повний череп та посткраніальний скелет	25–35 років
10.	10	друга половина XVIII—XIX ст.	підліток	Радше дівчина	Повний череп та посткраніальний скелет	16–20 років
11.	11	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп	Наявні тільки стегнові кістки та велика гомілкорова кістка	30–40 років
12.	12	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Діаметр стегнової кістки 48,6 Ø.	Повний череп та посткраніальний скелет	28–35 років
13.	13	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	фото	Малі фрагменти черепа	6–12 місяців
14.	14	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	81,0 см розмір стегнової кістки	Представлений повним черепом та посткраніальним скелетом	3–5 років
15.	15	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	Повний скелет	27,5 см розмір стегнової кістки.	9–10 років
16.	16	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	фото	14,0 см. розмір стегнової кістки. Наявні череп та повний посткраніальний скелет	18–24 місяців

17.	17	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	12,7 см розмір стегнової кістки.	12–16 місяців
18.	18	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	грацильний надколінник	Наявні череп та повний посткраніальний скелет	25–35 років
19.	19	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	повний череп	Надколінник та фаланги кисті й стопи	25–30 років
20.	20	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	–	13–14 років
21.	21	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	33 см розмір стегнової кістки.	5–6 місяців
22.	22	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	9,7 см розмір стегнової кістки.	–
23.	23	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	повний череп	–	30–40 років
24.	24	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп	Радіус голівки стегнової кістки 44,0 Ø	35–45 років
25.	25	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	фото	Є повний посткраніальний скелет	6–7 років
26.	26	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп	23 см розмір стегнової кістки	27–30 років
27.	27	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп, колір кісток темно-коричневий	–	30–40 років
28.	28	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп	Крижова кістка з жіночою морфологією. Радіус голівки стегнової кістки 46,5 Ø. Стертість зубів 5–6 + балів. Потиличний виступ виражений	40–50 років

29.	29	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка	повний череп	–	25–30 років
30.	30	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	погана збереженість	Радіус голівки стегнової кістки 41,0 Ø	?
31.	31	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	погана збереженість	Не брали з розкопу	?
32.	32	друга половина XVIII—XIX ст.	жінка (?)	повний череп	Не брали з розкопу	40–50 років
33.	33	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–		23–24 місяців
34.	34	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	погана збереженість	14,1 см розмір стегнової кістки.	?
35.	35	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп. Представлений повним посткраніальним скелетом, зруйнована крижова кістка (верхня частина 118 мм).	Не брали з розкопу	30–40 років
36.	36	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп.	Радіус голівки стегнової кістки 44,5 Ø, плечової 41,5 Ø. Сіднична виїмка широка, довжина ключиці 140 мм.	30–40 років
37.	37	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	–	10,4 см розмір стегнової кістки	5–7 місяців
38.	38	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	Повний скелет і череп	29,0 см розмір стегнової кістки. 22,5 см – велика гомілкорова кістка	9–11 років

39.	39	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	Повний череп	діаметр стегнової кістки 48,1 Ø, колір кісток світло коричневий, присутній повний посткраніальний скелет. Зуби верхн. Щелепи стерті на 4–5 балів	30–40 років
40.	40	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	погана збереженість	Не брали з розкопу	?
41.	41	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп. Колір кісток темно-коричневий. Череп масивний	Орбіти круглі, зверху гострі, діаметр стегнової кістки 46,0 Ø, плечової — 42,0 Ø	30—40 років
42.	42	друга половина XVIII—XIX ст.	чоловік	повний череп. Є метопічний шов	Є повний посткраніальний скелет. Діаметр стегнової кістки 48,5 Ø.	25—30 років
43.	43	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	Череп і нижня щелепа у доброму стані	Присутній повний посткраніальний скелет.	2—5 місяців
44	44	друга половина XVIII—XIX ст.	дитина	---	Не взяте з розкопу	---

В усіх випадках накладання поховань на об'єкти монастиря перші перерізали других. Припинили використовувати ці об'єкти (№ 30, 34, 37), судячи зі знахідок шелягів Яна Казимира, не раніше, ніж у 1660-х рр. Але після цього ховати на цій ділянці почали не відразу. Так, у заповненні поховання № 24 знайдено гріш Станіслава Августа 1767 р., а в похованні № 33 — шеляг Августа III 1755 р. Керамічні матеріали з могильних ям у багатьох випадках представлені змішаними комплексами, що за часом побутування вписуються в рамки від першої половини XVII до початку XIX ст. До того ж гудзик із заповнення могильної ями поховання № 6 має аналогії

серед гудзиків періоду від Наполеонівських воєн до Польського повстання 1830 р.

Археологічні матеріали свідчать, що досліджена частина кладовища в розкопі 2019 р. почала діяти не раніше, ніж у другій половині XVIII ст. Імовірно, ховали тут і після скасування монастиря 1832 р. принаймні до середини XIX ст., коли на острові як парафіяльний храм села Підборців функціонувала стара монастирська церква.

Розташування (відстань, напрям) могильних ям на дослідженій ділянці має ознаки урегульованості процесу поховань. Перекриття поховань дорослих іншими дорослими похованнями відсутнє. В декількох

Рис. 5. Череп підлітка 16—20 років із поховання 10 XVIII—XIX ст. в с. Підборці

випадках дорослі поховання накладалися на дитячі й навпаки. Це свідчить про те, що досліджену ділянку використовували для поховань відносно недовго. Ймовірно, це було обумовлено можливостями ховати в той час на значній території острова, а також відносно невеликою кількістю населення с. Підборці.

З 44 відкритих поховань придатним для краніометрії виявилось 21 доросле поховання (14 чоловічих та 6 жіночих). У загальну кількість входять також 23 дитячі поховання. Одне жіноче поховання визначено тільки за одним надколінником (*patella*) та фалангами кисті.

Стать похованих визначалася за особливостями будови черепа, тазових кісток (де це було можливим), залучався посткраніальний скелет загалом. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках встановлювався вік [59, р. 499—532]. Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою Р. Мартіна [55], за яким указувалася нумерація ознак, а назомалярний і зигомаксиллярні

кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [2, рис. 14, с. 55]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом Л. Г. Бакстона та Г. Д. Моранта [49]. Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [2].

Також для характеристики сільської краніологічної серії з Підборців була використана методика однієї з галузей расознавства — етнічної краніоскопії, яку запропонував О. Г. Козінцев [53]. Застосування краніоскопічних методик до матеріалів XVIII—XIX ст. є актуальним і перспективним, особливо, враховуючи те, що дослідження дискретно-варіативних ознак дає можливість ввести в науковий обіг досить фрагментарний матеріал, який неможливо вивчати вимірювальними краніометричними методами. Інформація про мінливість описових ознак допоможе скорегувати та доповнити результати

Рис. 6. Череп чоловіка 28—35 років із поховання 12 XVIII—XIX ст. у с. Підборці.

Табл. 3. Середні розміри та індекси чоловічих черепів з поховань у с. Підборці (XVIII—XIX ст.).

№ за Мартіном	Ознаки	M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	180,4	14	4,0	1,06	0,75	174,0	188,0
8	Поперечний діаметр	143,5	14	4,8	1,30	0,92	136,0	151,0
17	Висотний діаметр	138,2	14	5,8	1,55	1,09	132,0	154,0
5	Довжина основи черепа	103,1	14	2,6	0,69	0,49	99,0	108,0
9	Найменша ширина лоба	97,5	14	5,6	1,49	1,05	89,0	109,0
10	Найбільша ширина лоба	122,7	14	6,5	1,68	1,19	115,0	134,0
11	Ширина основи черепа	126,3	14	5,8	1,50	1,06	115,0	141,0
12	Ширина потилиці	109,0	14	4,5	1,11	0,79	100,0	119,0
29	Лобна хорда	111,6	14	4,6	1,23	0,87	104,0	118,0
45	Виличний діаметр	135,1	14	5,8	1,56	1,10	125,0	149,0
40	Довжина основи обличчя	99,6	14	5,3	1,41	0,99	91,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	67,0	14	4,8	1,27	0,90	61,2	77,0
47	Повна висота обличчя	117,5	14	8,2	2,18	1,54	104,0	132,0
43	Верхня ширина обличчя	105,8	14	4,3	1,15	0,82	97,1	112,0
46	Середня ширина обличчя	95,8	14	6,0	1,60	1,13	87,7	107,0
55	Висота носа	50,7	14	3,4	0,90	0,64	46,5	56,0
54	Ширина носа	24,5	14	2,1	0,57	0,41	20,0	28,0
51	Ширина орбіти	42,5	14	1,5	0,41	0,29	39,0	44,0
52	Висота орбіти	32,5	14	1,7	0,45	0,35	29,8	36,0
20	Вушна висота	116,9	14	3,5	0,93	0,66	112,0	125,0
SC (57)	Симотична ширина	10,6	14	1,8	0,49	0,34	8,0	13,0
SS	Симотична висота	4,9	13	3,2	0,28	0,20	3,2	6,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	18,2	13	2,0	0,55	0,39	15,0	21,1
MS	Максифронтальна висота	8,4	13	1,4	0,38	0,27	6,0	9,9
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,8	13	1,9	0,53	0,38	21,9	28,0
DS	Дакріальна висота	14,5	13	1,5	0,41	0,29	11,5	16,5
FC	Глибина іклової ямки	-5,6	14	1,3	0,34	0,24	3,8	8,5
31	Потилична хорда	94,3	14	5,0	1,33	0,94	86,0	105,0
32	Кут профілю лоба від nas.	86,6°	14	2,8	0,75	0,53	82,0°	91,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	78,1°	14	4,9	1,31	0,93	72,0°	87,0°
72	Кут загальнолицьовий	86,4°	14	2,9	0,77	0,54	80,0°	90,0°

73.	Кут середньої частини обличчя	88,3°	14	3,6	0,96	0,68	82,0°	93,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	81,0°	14	6,2	1,66	1,17	70,0°	93,0°
75(1).	Кут випинання носа	28,5°	13	5,3	1,46	1,03	20,0°	37,0°
77.	Назомаллярний кут	133,0°	14	3,8	1,02	0,72	128,0°	140,0°
Zm.	Зигомаксиллярний кут	125,3°	14	5,1	1,35	0,96	114,0°	132,0°
	Надперенісся	2,1	14	0,5	0,13	0,09	1,2	3,0
	Надбрівні дуги	1,6	14	0,5	0,12	0,09	1,0	2,0
	Зовнішній потиличний горб	1,4	14	0,8	0,22	0,15	0,0	0,2
	Соскоподібний відросток	2,8	14	0,4	0,11	0,08	2,0	3,0
	Передньоносова ость	3,7	13	0,9	0,26	0,19	3,0	5,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	516,3	14	12,0	3,19	2,26	504,0	545,0
60	Довжина альвеолярної дуги	53,3	14	2,46	0,66	0,47	49,0	58,9
61	Ширина альвеолярної дуги	62,0	14	4,5	1,21	0,85	54,0	71,0
Індекси:								
8:1	Черепний	79,6	14	3,1	0,82	0,58	72,8	83,9
17:1	Висотно-поздовжній	76,6	14	2,6	0,71	0,50	73,9	81,9
17:8	Висотно-поперечний	96,4	14	3,9	1,05	0,74	91,6	102,0
9:8	Лобно-поперечний	68,0	14	3,5	0,94	0,67	61,8	74,7
20:1	Висотно-поздовжній	64,8	14	1,4	0,39	0,27	62,1	67,4
20:8	Висотно-поперечний	81,5	14	2,3	0,62	0,44	78,2	86,5
10:8	Коронарно-поперечний	85,5	14	2,4	0,65	0,46	81,9	89,6
9:10	Широтний лобний	79,5	14	3,9	1,04	0,74	72,9	84,8
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	94,1	14	2,4	0,64	0,45	90,2	98,5
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,5	14	3,2	0,86	0,61	0,68	0,61
9:45	Лобно-виличний	72,3	14	4,8	1,28	0,91	64,7	80,1
10:45	Коронарно-виличний	90,9	14	3,5	0,93	0,66	85,8	99,3
40:5	Випинання обличчя	96,6	14	4,7	1,27	0,90	89,2	104,0
47:45	Загальний лицьовий	87,1	14	5,7	1,52	1,08	75,4	97,7
48:45	Верхній лицьовий	49,7	14	3,4	0,91	0,64	45,3	57,9
54:55	Носовий	48,4	14	3,9	1,04	0,73	40,4	52,7
DS:DC	Дакріальний	58,5	13	5,0	1,38	0,98	51,9	66,7
SS:SC	Симотичний	47,1	13	11,9	3,31	2,34	32,0	72,9
MS:MC	Максифронтальний	46,0	13	6,8	1,89	1,33	33,3	57,3
52:51	Орбітний	76,5	14	3,6	0,96	0,68	70,9	81,9

63:62	Піднебінний	78,9	14	5,4	1,45	1,03	72,0	91,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	116,3	14	8,5	2,26	1,60	102,0	129,0

M — середня арифметична величина; n — кількість випадків; σ — середні квадратичні відхилення; m (M) — похибка середньої арифметичної величини; ms — похибка середнього квадратичного відхилення; * перевищує стандартні величини квадратичного відхилення; ** менше за стандартні величини квадратичного відхилення.

краніометричних аналізів. За даною методикою чоловіки та жінки інтерпретуються спільно. Дитячі поховання не залучалися. Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу створили Б. О. та О. Г. Козінцеви 1991 р. [42, с. 461]. Перелік опрацьованого матеріалу наведено в табл. 1.

Паралельно застосовувалась краніологічна методика — краніофенетика. Фенетична програма вибирає такі дискретно-варіативні ознаки, які застосовувались у роботах А. А. Мовсесян; Ю. Г. Ричкова; О. Г. Козінцева; А. Н. Багашева; А. С. Беррі, Р. Дж.

Беррі; Е. Мілош. В основу методичної програми покладено 38 дискретно-варіативних ознак, використаних у роботі А. А. Мовсесян [29]. До них додано ще п'ять ознак, на які А. А. Мовсесян звертала увагу 1975 р. [28]. Розглянуті ознаки належать до таких восьми категорій: варіанти з'єднання постійних кісток, непостійні вормієві, або шовні кістки (Ossa Wormiana), тім'ячкові кісточки (Ossa fonticulatorum), додаткові отвори, валики й горбики, шипи, непостійні шви та варіанти форм швів.

Поховання 10 (Рис. 5) представлене верхньою й нижньою частиною посткраніального

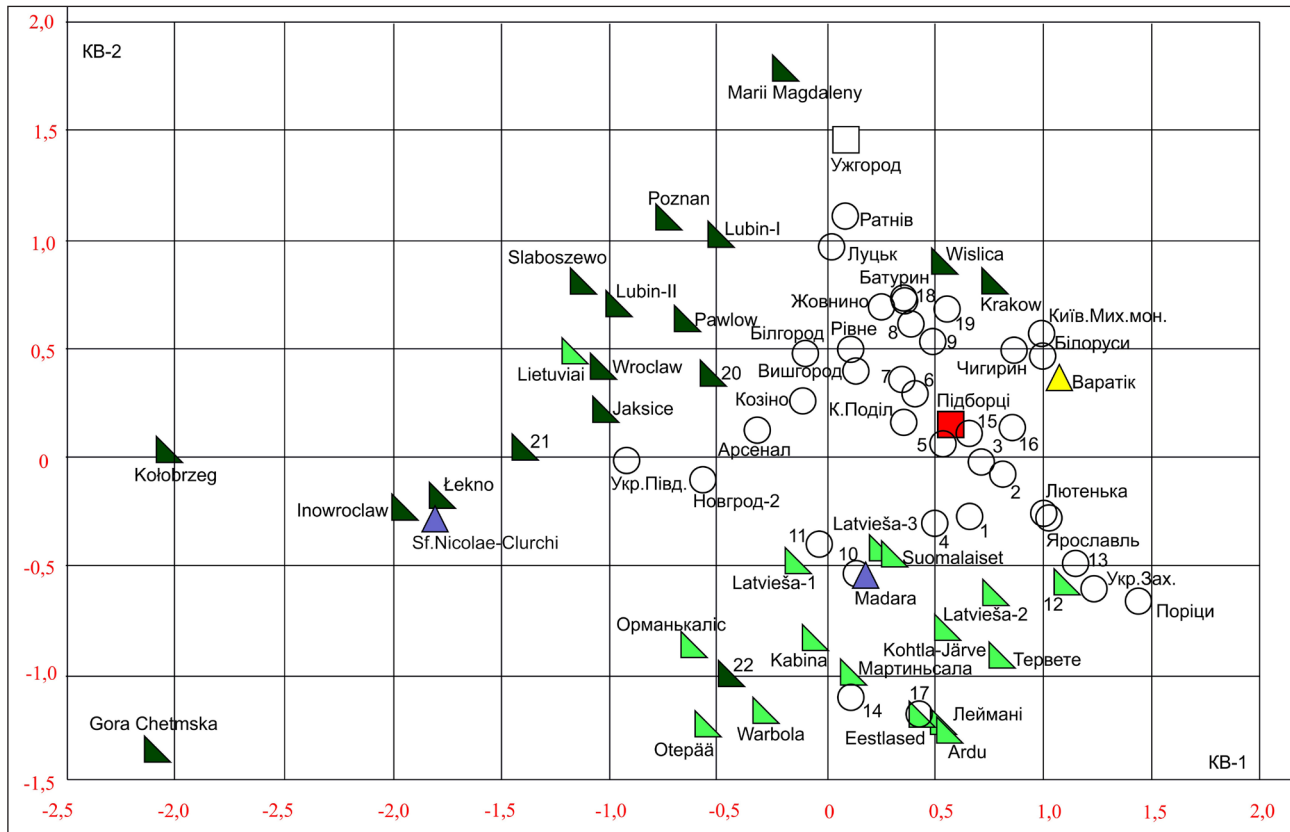

Рис. 7*. Чоловіча серія з с. Підборці у просторі I та II KB в порівнянні з 75 синхронними групами Західної, Південної, Центральної та Східної Європи за короткою програмою. 1 — Сланцевський район; 2 — Курська губ.; 3 — Одеса; 4 — Орловська губ.; 5 — Стара Ладога-1; 6 — Себез; 7 — українці зі східних регіонів; 8 — Вінниця; 9 — українці з центральних регіонів; 10 — Псков; 11 — Новгород; 12 — Пургайлі; 13 — Стара Ладога-2; 14 — Стайки (Київська обл.); 15 — Старий Орхей; 17 — Дмитров; 18 — Меджибіж; 19 — Каламіта; 20 — Warszawa (м. Варшава); 21 — Czarlinek (м. Чаплінек); 22 — Czeladź Wielka (с. Челядзь-Велика).

* Рисунки до друку створила та підготувала дизайнер Олена Коверко.

Табл. 4. Середні розміри та індекси жіночих черепів з поховань у с. Підборці (XVIII—XIX ст.).

№ за Мартіном	Ознаки	M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	172,6	6	7,05	3,07	2,17	164,0	184,0
8	Поперечний діаметр	135,9	6	3,5	1,43	1,01	130,0	140,0
17	Висотний діаметр	131,4	6	2,4	0,97	0,69	130,0	136,0
5	Довжина основи черепа	96,4	6	3,0	1,24	0,88	93,0	100,0
9	Найменша ширина лоба	94,9	6	4,0	1,62	1,15	90,0	102,0
10	Найбільша ширина лоба	117,9	6	5,4	2,19	1,55	110,5	124,0
11	Ширина основи черепа	117,3	6	2,3	0,95	0,67	113,0	120,0
12	Ширина потилиці	105,6	6	5,7	2,33	1,65	100,0	115,0
29	Лобна хорда	108,3	6	3,9	1,58	1,12	105,0	114,0
45	Виличний діаметр	122,7	6	4,0	1,61	1,14	117,1	128,0
40	Довжина основи обличчя	90,1	6	5,1	2,08	1,47	82,0	95,5
48	Верхня висота обличчя	61,0	6	3,7	1,51	1,07	54,0	65,0
47	Повна висота обличчя	103,4	6	7,4	3,04	2,15	90,0	111,0
43	Верхня ширина обличчя	100,5	5	4,5	1,99	1,41	96,2	108,0
46	Середня ширина обличчя	91,2	5	4,5	1,99	1,41	86,6	97,0
55	Висота носа	47,8	6	3,0	1,21	0,86	43,5	52,0
54	Ширина носа	24,0	6	2,2	0,90	0,64	22,0	28,0
51	Ширина орбіти	39,8	6	3,3	1,35	0,96	34,0	44,0
52	Висота орбіти	32,0	6	2,0	0,82	0,58	29,0	35,0
20	Вушна висота	113,0	6	2,8	1,12	0,79	109,8	116,0
SC (57)	Симотична ширина	9,7	6	1,6	0,65	0,46	8,0	12,5
SS	Симотична висота	3,8	6	0,9	0,36	0,25	3,0	4,8
MC (50)	Максифронтальна ширина	17,0	6	1,8	0,76	0,53	15,1	20,0
MS	Максифронтальна висота	6,5	6	0,9	0,36	0,26	4,9	7,1
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,7	6	2,0	0,82	0,58	20,0	26,1
DS	Дакріальна висота	13,0	6	0,3	0,13	0,09	12,5	13,5
FC	Глибина іклової ямки	-4,7	6	1,6	0,67	0,47	-3,0	-7,0
31	Потилична хорда	91,5	6	6,9	2,84	2,01	87,0	105,3
32	Кут профілю лоба від nas.	91,7°	6	3,0	1,23	0,87	88,0°	96,0°
GM/FN	Кут профілю чола від gl	85,3°	6	4,2	1,73	1,22	81,0	93,0

72	Кут загальнолицьовий	88,0°	6	3,0	1,24	0,88	83,0°	92,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	89,3	6	3,8	1,56	1,11	83,0°	95,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	77,6°	6	6,2	2,77	1,96	72,0°	88,0°
75(1).	Кут випинання носа	23,7°	6	6,0	2,43	1,72	12,0°	28,0°
77.	Назомаллярний кут	138,7°	6	2,9	1,17	0,83	133,8°	142,0°
Zm.	Зигомаксиллярний кут	127,8°	6	6,1	2,51	1,77	118,0°	135,0°
	Надперенісся	1,1	6	0,2	0,08	0,06	1,0	1,5
	Надбрівні дуги	1,0	6	0,0	0,02	0,01	1,0	1,1
	Зовнішній потиличний горб	0,5	6	0,5	0,02	0,16	0,0	1,0
	Соскоподібний відросток	1,3	6	0,8	0,33	0,24	1,0	3,0
	Передньоносова ость	24,0	6	4,4	1,79	1,26	19,0	31,0
23а	Горизонтальна окружність через офріон	495,8	6	16,9	6,89	4,87	477,0	520,0
60	Довжина альвеолярної дуги	48,3	5	2,4	1,06	0,75	44,5	51,0
61	Ширина альвеолярної дуги	58,0	5	3,4	1,52	1,08	54,0	62,0
Індекси:								
8:1	Черепний	78,8	6	3,2	1,30	0,92	74,7	81,9
17:1	Висотно-поздовжній	76,2	6	3,3	1,33	0,94	70,7	79,5
17:8	Висотно-поперечний	96,8	6	2,7	1,10	0,78	92,9	100,0
9:8	Лобно-поперечний	69,9	6	3,7	1,51	1,07	64,3	74,3
20:1	Висотно-поздовжній	65,5	6	2,6	1,05	0,75	63,1	70,0
20:8	Висотно-поперечний	83,2	6	1,9	0,79	0,56	80,6	85,7
10:8	Коронарно-поперечний	86,8	6	3,2	1,32	0,93	82,9	90,1
9:10	Широтний лобний	80,6	6	3,6	1,48	1,05	75,8	86,0
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	90,3	6	1,6	0,66	0,47	88,2	93,1
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	46,5	6	3,2	1,29	0,92	40,9	50,0
9:45	Лобно-виличний	77,4	6	3,4	1,38	0,98	71,9	81,1
10:45	Коронарно-виличний	96,1	6	2,5	1,01	0,71	92,7	99,2
40:5	Випинання обличчя	93,4	6	2,8	1,16	0,82	88,1	96,5
47:45	Загальний лицьовий	84,4	6	6,4	2,62	1,85	75,0	91,5
48:45	Верхній лицьовий	49,8	6	3,3	1,33	0,94	45,0	53,7
54:55	Носовий	50,2	6	4,9	2,00	1,41	44,1	58,3
DS:DC	Дакріальний	57,9	6	5,8	2,35	1,66	47,9	65,0
SS:SC	Симотичний	39,7	6	7,7	3,13	2,22	32,7	54,4

MS:MC	Максилофронтальний	38,5	6	6,3	2,57	1,82	28,0	45,2
52:51	Орбітний	81,0	6	9,9	4,05	2,87	70,7	97,1
63:62	Піднебінний	87,0	5	5,4	2,41	1,71	78,8	92,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	120,5	5	11,0	4,93	3,48	112,5	139,3

скелета. Череп коричнево-жовтуватий, добре збережений, нижня щелепа збереглася, в хорошому стані. Рельєф надбрівних дуг слабкий. Соскоподібні відростки малі. Черепні шви відкриті зсередини та ззовні. Зношеність зубів відповідає 0—1 балам. Морфологія довгих кісток — епіфізи не облітеровані. Враховуючи стан швів, стертість зубів, а також необлітерований клиноподібний потиличний синхондроз — шов у базиллярній частині потиличної кістки (Parsbasilaris ossis occipitalis), можна визначити, що небіжчик (ймовірно, жінка) помер у 16—20 років.

Поховання 11 представлено верхньою

та нижньою частиною посткраніального скелета. В наявності повний череп та нижня щелепа, добре збережені. Наявні тазові кістки. Колір кісток світло-коричневий. Череп добре збережений, масивний, з добре розвинутим надпереніссям (3 бали), помірно виразними надбрівними дугами та м'язовим рельєфом на потилиці.

Потиличний виступ розвинутий слабо (1 бал). Соскоподібні відростки великі. Зуби стерті сильно (3—5+ балів). Орбіти наближаються до квадратної форми. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, станом зношеності зубів встановлено, що чоловік помер у 30—40 р.

Рис. 8. Жіноча серія з с. Підборці у просторі I та II KV в порівнянні з 37 синхронними групами Східної та Центральної Європи у просторі I—II KV. 1-Білоруски (загал); 2-Фінки.

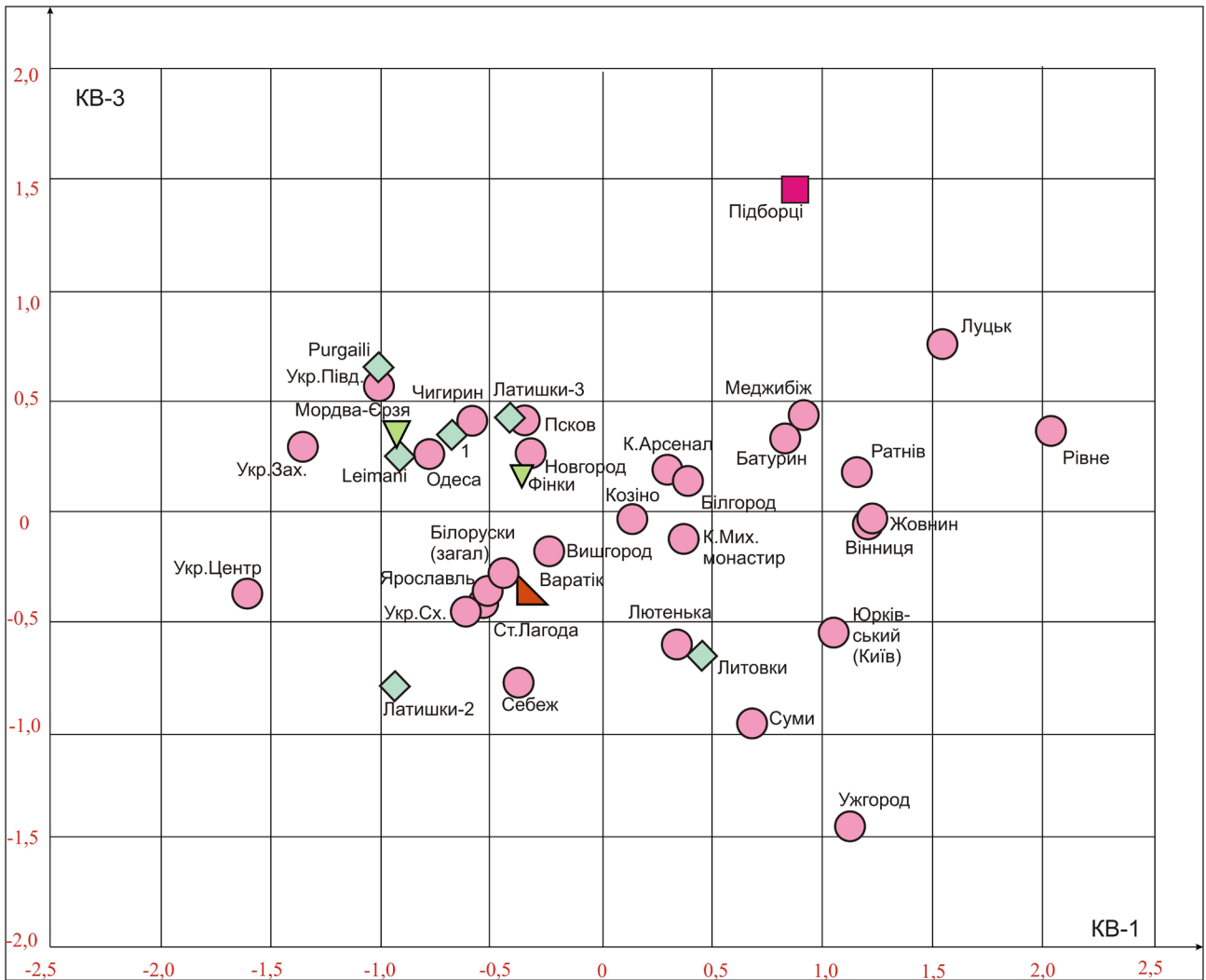

Рис. 9. Жіноча серія з с. Підборці у просторі I–III KV у порівнянні з 37 синхронними групами Східної та Центральної Європи. 1 — Латишки-1

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний (178,0 мм), на межі з малими категоріями розмірів. Поперечний — середній, за індексом череп брахікранний (80,9). Висотний діаметр черепної коробки (від базіону) середній. Вушна висота помірна (114,4). Лобна кістка дуже вузька у фронтальній і помірно широка в дорсальній частині, лоб нахилений сильно, висота його вигину — 23,0. Горизонтальна окружність через точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами.

Виличний діаметр великий (137,5 мм), обличчя дуже малої висоти, тому за верхньолицьовим індексом (45,5) обличчя широке (еуріен). Верхня ширина його дуже мала. Великий загальний кут обличчя (85,0°) вказує на його ортогнатність. Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти помірно широкі й малої висоти,

за індексом (75,9) їх можна охарактеризувати як низькі (хамеконхія). Ніс низький та помірно широкий, за показником (51,0) відносна ширина носа вказує, що він широкий (хамеринія). Перенісся високе за симотичним і дакріальним індексами. Носова вість розвинута сильно. Кут випинання носа великий (31,0°). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна.

Етнічна краніоскопія: надорбітних отворів *Foramina supraorbitale* (НО) на черепі немає з обох боків (європеїдна ознака). Праворуч у нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) є вормієва кісточка, ліворуч її немає. Клиноподібний верхньощелепний шов є у фронтальній частині з обох боків, у дорсальній він відсутній. Піднебінний поперечний шов з обох боків верхньої щелепи визначений як Ia (європеїдна ознака). Підорбітний візерунок з обох боків зафіксований як варіант III (східна ознака). Виличного шва нема

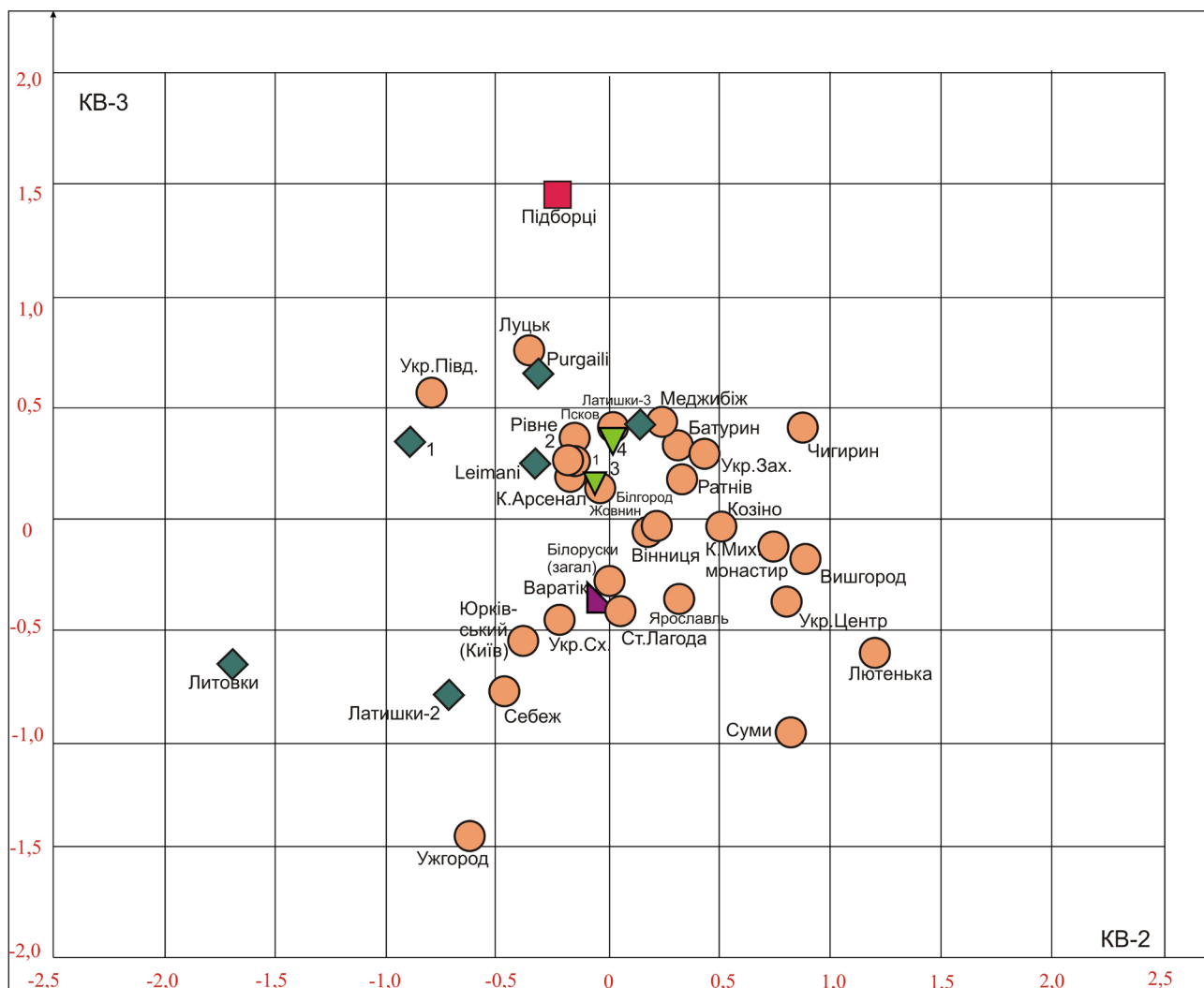

Рис. 10. Жіноча серія з с. Підборці у просторі II—III KV у порівнянні з 37 синхронними групами Східної та Центральної Європи. 1 — Новгород; 2 — Одеса; 3 — Фінки; 4 — Мордва-ерзя.

(європеїдна ознака).

Поховання 12 (рис. 6) представлено верхньою та нижньою частинами посткраніального скелета. Є повний череп та нижня щелепа, добре збережені, а також тазові кістки. Колір кісток світло-коричневий. Череп добре збережений, масивний, з добре розвинутим надпереніссям (3 бали), помірно виразними надбрівними дугами й сильним м'язовим рельєфом потилиці. Потиличний виступ розвинутий добре (2 бали). Соскоподібні відростки великих розмірів. Зуби стерті помірно (3—4+ бали). Орбіти наближаються до овальної форми. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, станом зношеності зубів встановлено, що чоловік помер у 28—35 р.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки помірний (182,8 мм). Поперечний — великий, за індексом череп помірно брахікранний (80,1). Висотний діаметр черепної коробки (від базіону) великий. Вушна висота помірна (115,3). Лобна кістка

широка як у фронтальній частині, так і в дорсальній. Лоб нахилений помірно, висота його вигину — 24,6. Горизонтальна окружність через точку офріон великих розмірів за світовими стандартами.

Виличний діаметр помірний (133,0 мм), обличчя дуже високе, тому за верхньолицьовим індексом (57,9) воно вузьке (лептен). Верхня ширина його велика. Дуже великий загальний кут обличчя (87,0°) вказує на його ортогнатність. Профілювання обличчя різке як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти широкі й високі, за індексом (81,8) їх можна охарактеризувати як помірно високі (мезоконхія). Ніс високий і широкий, за показником (48,4) відносна ширина носа вказує, що він помірно широкий (мезоринія). Перенісся помірно високе за симотичним і високе за дакріальним індексом. Носова вісь розвинута сильно. Кут випинання носа малий (22,0°). Глибина іклової ямки (fossa canina) мала.

Така морфологія притаманна не східним слов'янам, а радше західним популяціям, а висота черепної коробки більш характерна для балтійських племен.

Етнічна краніоскопія: Надорбітні отвори Foramina supraorbitale (НО) на черепі є з обох боків (східна ознака). Також з обох боків у нижній частині лямбдоподібного шва (Ossa Wormii suturae lamdoideae — L3) немає вормієвих кісточок. Клиноподібний верхньощелепний шов є праворуч, а ліворуч він відсутній. Піднебінний поперечний шов з правої сторони верхньої щелепи визначений як Ia (європеїдна ознака), з лівої — як IIIa (східна). Піддорбітний візерунок з обох боків зафіксований як варіант III (східна ознака). Виличного шва немає з обох сторін (європеїдна ознака).

Краніофенетика. На чоловічому черепі з поховання 12 було зафіксовано 12 фенетичних ознак із 34.

– NORMA LATERALIS: на вилиці з обох сторін є виступ — Spina processus frontalis ossis zygomatici.

– NORMA OCCIPITALIS: на соскоподібній кістці з обох боків відзначено отвір (Foramen mastoideum) малих розмірів уздовж по шву. Зафіксовано виросток потиличної луски (Processus interparietalis squamae occipitalis).

– NORMA BASILARIS: з обох боків виявлено задньовиростковий отвір (Canalis condylaris). Форма поперечного піднебінного шва Sutura palatina transversa – хвиляста. З обох сторін є повний малий крило-остистий отвір (Foramen pterygo-alare). Також з обох боків виявлено неповний великий крило-остистий отвір угорі (Foramen pterygospinosum).

Морфологічна характеристика чоловічої серії, яка складається з 14 черепів. Збереженість кісток мозкового відділу в більшості випадків хороша. Лицьова частина збереглася добре. Черепи характеризуються товстими кістками склепіння та помірною масивністю. Розвиток рельєфу добрий: надперенісся в середньому можна оцінити у 2,1 бали, надбрівні дуги — в 1,6 бала, зовнішній потиличний горб — у 1,4 бали. Соскоподібні відростки (2,8 бали) в середньому великих розмірів і зі сплющеною вершиною. Чоловіча серія характеризується помірною довжиною та шириною черепа і складається з

двох доліхокраних (поховання 24 та 35), трьох мезокраних (поховання 1, 27, 41), та дев'ятьох брахіокраних черепів (поховання 5, 6, 11, 12, 26, 28, 36, 39 та 42), в середньому, за черепним індексом (79,6), вона мезокрана (Табл. 3). Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. За відносною висотою за першим висотно-поперечним показником вибірка складається з п'яти середньо-високих (ортокранных) та дев'яти високих (гіпсікраних) черепів, у середньому серія гіпсікрана (високі черепи). Низьких категорій (тайпенокраних) не виявлено. В середньому, за другим висотно-поперечним індексом, серія метріокрана (помірно висока). Вушна висота в межах помірних розмірів (на межі з великими категоріями), як і довжина основи черепа. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон середніх розмірів (Табл. 3).

Лобна кістка помірно широка. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до помірної категорії. Виличний діаметр, який вдалося виміряти на 14 чоловічих черепах, у середньому помірний (135,1 мм). Верхня висота обличчя, теж визначена за 14 черепами, потрапляє до малої категорії розмірів. При цьому відносна ширина й висота обличчя за верхньолицьовим індексом (49,7) характеризує це обличчя як широке (єуріен) та низьке. Загальний кут обличчя в серії з с. Підборці становить 86,4° і вказує на ортогнатність. До ознак, які характеризують сплющеність лицьового відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання [2, с. 55]. У чоловічій серії Підборці названі кути дуже малі (відповідно 133,0° і 125,3°), що свідчить про різко профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки в середньому помірна (-5,6).

Мала висота і помірна ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (від максилофронтальної точки), що вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та малою висотою, носовий індекс (48,4) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Різноманітні способи визначити випинання носової ділянки, серед яких

основними є вимірювання кутів випинання носа й вирахування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньоносової ості, пов'язані між собою і зазвичай дають узгоджені величини, але при цьому мають і самостійне значення, бо характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя. За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (28,5°). Передня носова ость у серії випнута добре (3,7 бала) за П. Брока. Перенісся помірно високе за симотичним індексом і високе — за дакріальним.

Щоб виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з с. Підборці, яка географічно представляє Східну Європу, та визначити її місце в системі антропологічних типів населення Східної Європи XV—XIX ст. (крім Кавказу), проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [10].

Простежимо зв'язки досліджуваної чоловічої групи з Підборців з 56 вибірками території Східної Європи (виняток становить Кенігсберг та відсутні вибірки Кавказу) за даними краніометрії методом канонічного [10, с. 212—230] та кластерного аналізу [10, с. 230—276], до якого залучалися: Лютецька XVII—XVIII ст. [11, с. 487—507], Київський Поділ (збірна серія) XVI—XVIII ст. [Долженко, неопубліковані дані]; Луцьк (збірна серія) XVII—XX ст. [17, с. 368—386]; Київський Арсенал [12, с. 11—17; 15, с. 118—134; 23, с. 17—26; 24, 2008, с. 9—23; 25, с. 169—171]; Рівне [18, с. 7—16]; Ратнів XIV—XV ст. [16, с. 11—22]; Жовнино XVI—XVIII ст. [19, с. 43—50; 51, с. 119—132], Батурич XVII—XVIII ст. [50, с. 40—56]; могильник біля слободи Каламіта (Крим) XIV—XVII ст. [44, с. 144]; українці (південні, центральні та західні) XVIII—XIX ст. [1, с. 311—336]; росіяни з с. Козино XVIII ст. [20, с. 433—440]; Новгород XVI—XVIII ст. [21, с. 176—192]; Чигирин XVI—XVII ст.; Київський Михайлівський монастир XV—XVIII ст.; Вишгород XVII ст. [39, с. 170—171, 179—180, 185]; Меджибіж XIV—XVI ст. [38, с. 129—130]; білоруси, збірна серія [40, с. 202—205]; росіяни: Орловська губернія., Себеж, Стара Ладога, Стара Ладога-2 [30, с. 390—399]. Латиші представлені чотирма серіями

XVII—XVIII ст., які дослідила Р. Я. Денисова: Леймані (Leimani), Пургайлі (Purgaiļi) XVIII ст., Мартинсала (Martinsala) XIV—XVII ст. [9, с. 223—228, 241—243, 255—258]; трьома групами XVIII—XIX ст., котрі опрацював В. П. Алексеев: Латиші-1, Латиші-2 і Латиші-3 [1, 2008, с. 226—231] та однією — Г. В. Зариня — Орманькалнс XIX ст. [22, с. 117]. Молдавани представлені двома вибірками: Варатік (XVII—XIX ст.) і Старий Орхей (XIV—XV ст.) [5, Табл. 85, с. 144—145]. Залучалися також Ярославль XVII ст., Дмитров XII—XVI ст. [6, с. 205—206]; Псков XIV—XVI ст. [41, с. 14—15]; литовці [1, с. 234—235]; п'ять серій естонців: поселення у волості Коце повіту Харьюмаа Арду (Ardu), Отепя (Otepää) XIV—XVI ст. [27, с. 221—223; 31, с. 71—79], Кабіна (Kabina küla) XVII ст., Кохтла-Ярве (Kohtla-Järve) XVII—XVIII ст., Варбола (Warbole) XIV—XVII ст. [27, с. 191—192, 221—223]; німці з м. Кенігсберг XVII—XIX ст. [3, с. 872]. Усього — 55 чоловічих серій.

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак та 1 індекс, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, вилічну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

На розташування чоловічих серій за першим канонічним вектором (КВ) припадає 24,2% загальної мінливості. Чоловіча сільська група з Підборців з великими від'ємними значеннями I КВ (–1,365) сильно подібна до вибірки черепів з костелу Святого Антонія в Рівному (–1,381) [18, с. 7—16]. Ця подібність проявилась і морфологічно: ми маємо такі спільні ознаки: довжина черепної коробки, ширина носа та орбіт, висота орбіти, профілювання обличчя, висота носової перегородки й частково випинання носа.

На другому етапі дослідження до порівняльного аналізу додано Польські групи: Якшіце [57, с. 126], собор св. Марії Магдалини, Познань, Варшава [54, с. 25—43], Слободжеве, Лекно, Колобжег (Kołobrzeg) [56, с. 156—157]. Також залучено дві румунські групи: перша — з собору Св. Миколая Гіурчі XVI—XVIII ст. [58, р. 191], яку ми назвали

Румуни-1, друга — Румунія за І. Швидецькою і Ф. Рьозінгом [57, S. 65—115]. Окрім того, залучалися такі групи: Естонія (Естонці-1) [31, с. 71—79], Естонці-2, Болгарія, Югославія, Поляки, Чехія-2 (Чехословаччина), Німеччина, Альпи-1 (Австрія), Альпи-2 (Швейцарія) за І. Швидецькою і Ф. Рьозінгом [57, S. 65—115], Пориці (Порицы, Ижоры, РФ) [46, с. 408—421]; Мадара [35, с. 172—183; 47]. Усього — 76 чоловічих серій (Рис. 7).

Для даного міжгрупового канонічного аналізу за короткою програмою використано 10 краніологічних ознак: три основні діаметри черепної коробки, найменшу ширину лоба, виличну ширину, верхню висоту обличчя, висоту й ширину носа, висоту й ширину орбіти.

Отже, за короткою програмою, на другому етапі дослідження, при зіставленні досліджуваної чоловічої групи методом багатовимірної канонічного аналізу в двомірному просторі, простежено її певний зв'язок переважно тільки зі східнослов'янськими серіями, а саме — з вибіркою черепів зі Київського Подолу (збірна серія) XVI—XVIII ст. [Долженко, неопубліковані дані], Старої Ладоги-1 [1, с. 311—336] та Старим Орхеєм (XIV—XV ст.) [5, Табл. 85, с. 144—145].

Жіноча серія, яка складається з шести черепів (Табл. 4) характеризується помірно масивністю, рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків та надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинений дуже слабо (середній бал — 0,5). Довжина основи черепа й горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон помірна. Потилиця випнута добре, вона округла, розвиток потиличного рельєфу помірний. Висота вигину потилиці теж помірна. Група за черепним показником (78,8) у середньому характеризується помірно видовженою формою черепа (мезокранією), тобто помірно широкою черепною коробкою при середній її довжині (172,6 мм). Висотний діаметр черепної коробки великий. Лоб середньо широкий (Табл. 4).

Обличчя помірної ширини (122,7 мм) й малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії становить 88,0°.

Таким чином, обличчя ортогнатне. Верхній лицьовий індекс (49,8) указує на широке обличчя (еуріен), загальнолицьовий теж виявився широким (еурипрозопія).

Орбіти помірної ширини та малої висоти, за показником (81,0) помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується помірною шириною та малою висотою (на межі з середніми категоріями розмірів), за індексом (50,2) середньоширокий (мезоринний), тобто жінки з Підборців переважно мали ніс помірної ширини. Перенісся помірно високе за симотичним індексом і високе за дакріальним, що вказує на диспропорцію носових кісток у групі. Розвиток передньої носової ості — більше середнього. У формі нижнього краю грушоподібного отвору визначено шість черепів з антропінною формою. Це повністю корелює з загальною європеоїдністю серії з Підборців. Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут випинання носа, виміряний на 6 черепах, — середній (23,7°). Загалом за краніологічними ознаками жіночі черепи належать до великої європеоїдної раси.

Для міжгрупового канонічного аналізу використано 13 краніологічних ознак і 1 індекс та 37 жіночих серій, описаних при розгляді чоловіків. За I КВ (33,7% загальної дисперсії) серія з с. Підборці (Рис. 8) отримує помірні додатні значення вектора (0,868). За цим КВ простежується близькість до міських серій: Батурина (0,823), де виявлено волинську складову, та Меджибіж (0,907).

За II КВ (13,8% загальної дисперсії) досліджувана група отримує малі від'ємні значення вектора (-0,237), що зумовлює подібність за цим КВ до східних українок (-0,228), яких дослідив В. П. Алексеев.

За кластерним багатовимірним аналізом [10] тільки на 12-му кроці кластеризації з 37 проявилася схожість жіночої групи з с. Підборці до Луцької серії (дистанція 1,226 із 6,451).

У цілому, за даними краніометрії, дуже мала жіноча вибірка з с. Підборці статистично подібна до київської групи черепів з Подолу, знайдених по вул. Юрковській, та, меншою мірою — до лучанок.

За III КВ (13,0% загальної дисперсії) досліджувана жіноча серія (Рис. 9, 10) отримала великі від'ємні значення КВ (1,465) і не

знаходить собі подібних.

Археологічними розкопками 2019 р. встановлено наявність на території острова Дубовець великого світського кладовища. Воно з'явилося поблизу розташованого тут монастиря, ймовірно, невдовзі після його за-снування. Поховані тут особи були переважно мешканцями села Підборці. Досліджено ділянку цього кладовища, де поховання відбулися на завершальному етапі існування монастиря, з другої половини XVIII, і тривали, ймовірно, вже після ліквідації обителі 1832 р. В цей час кладовище «підступило» ближче до забудови монастиря, виявленої на схід від нього в розкопі 1. Можливо, це вказує на те, що давня ділянка кладовища була розташована в західній частині острова, спочатку віддалено від монастирських будівель. Тоді як на завершальному етапі, не виключено, ховали вже на подвір'ї безпосередньо поблизу церкви. Наявність на Дубовці набагато більшого за розмірами кладовища, яке охоплювало значну територію острова, підтверджується спостереженнями, що поховання на відкритій ділянці тривають у південному й західному напрямках. Окрім того, на це опосередковано вказує зруйноване кар'єром поховання в західній частині острова.

Припинення використання Дубовця для поховань мешканців с. Підборці пов'язане з будівництвом 1850 р. нової церкви в самому селі. Після того як стару монастирську церкву на острові розібрали, тут якийсь час ще могли ховати. Але згодом кладовище перенесли ближче до села й розташували поблизу дороги до колишнього монастирського фільварку, а в наш час — звірогосподарства. Вже на новому місці воно позначене на карті

1885 р., де існувало до середини XX ст. Після перепланування цієї ділянки для орного землеробства тут було встановлено хрест-фігуру.

На даному етапі дослідження, при застосуванні багатовимірного канонічного аналізу (данні краніометрії), за короткою програмою було виявлено, що чоловіча серія статистично тяжіє до таких східнослов'янських серій: Стара Ладога-1 (РФ), Старий Орхей (Молдова) та, певною мірою, — Київський Поділ. Подібність до сільської естонської вибірки Арду (Ardu) виявлено у просторі першого та третього канонічного векторів.

За етнічною краніоскопією визначено, що за ознакою підорбітний візерунок типу II досліджувана вибірка належить до південних європеоїдів. Решта чотири ознаки впевнено вказують на європеїдність сільської серії XVIII—XIX ст. з с. Підборці.

За даними краніометрії, жіноча група характеризується мезокранною черепною коробкою. Висотний діаметр великий. Лоб середньо широкий. Обличчя ортогнатне, помірної ширини і малої висоти, сильно профільоване. Верхній лицьовий індекс, як і загальнолицьовий, указує на широке обличчя. Орбіти помірної ширини. Носовий отвір середньоширокий. Перенісся помірно високе. Кут випинання носа середній.

При застосуванні 14 краніометричних ознак виявлено подібність жіночої досліджуваної групи до черепів з Київського Подолу.

Визначено, що за даними краніометрії чоловіки й жінки з с. Підборці належать до одного краніологічного типу, що підтверджується результатами багатовимірного порівняльного аналізу.

Джерела та література

1. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. Избранное. Т. 4. М., 2008. 343 с.
2. Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М., 1964. 128 с.
3. Березина Н. Я. Антропологические особенности населения Кенигсберга XVIII—XIX вв. // Человек и древности. Памяти Александра Александровича Формозова (1928–2009). М., 2010. С. 867—875.
4. Бірюліна О., Долженко Ю. В. Cialo moie grzeszne w cerkwi ma byc pogrzebione u pochowane: історико-антропологічний нарис про похованих у крипті луцької Хрестовоздвиженської братської церкви

- // Zamojsko-Wolynskie zeszyty muzealne. Замосько-Волинські музейні зошити. № (вип.) VI. 2014. Zamosc – Луцьк. С. 35—52.
5. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М., 1975. 284 с.
 6. Гончарова Н. Н., 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна // Вестник антропологии. Вып. 19. С. 202—216.
 7. Громов А. В. Антропология населения окуневской культуры Южной Сибири : Эпоха бронзы. Дисс. ... к. и. н. СПб., 2002. 198 с.
 8. Гюнтер Г. Ф. К. Избранные работы по расологии / Перевод с нем. А. М. Иванова. М., 2002. 480 с. (Библиотека расовой мысли).
 9. Денисова Р. Я. Этногенез латышей: (по данным краниологии). Рига, 1977. 359 с.
 10. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. М., 2008. 332 с.
 11. Долженко Ю. В. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька // Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка). Луганськ, 2012. С. 487—507.
 12. Долженко Ю. В. До питання про неметричні ознаки на людських черепах із Київського Арсеналу XVII—XVIII ст. // Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. К., 2010. Вип. 25. С. 11—17.
 13. Долженко Ю. В. Краниологія похованих під Кафедральним Костелом Св. Петра і Павла у Луцьку в XVII—XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2014. С. 7—25.
 14. Долженко Ю. В. Неметрические признаки на человеческих черепах из могильника времен казачества — Стайки // Вестник Антропологии. Вып. 19. 2012. С. 169—181.
 15. Долженко Ю. В. Неметричні ознаки на черепах похованих із Київського Арсеналу XVII—XVIII ст. // Болховітіновський щорічник. К., 2011. С. 118—134.
 16. Долженко Ю., Златогорський О. Антропологічні матеріали XIV—XV ст. з розкопок у с. Ратнів // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 11—22.
 17. Долженко Ю., Мазурик Ю. Краниологія населення Луцька XVII—XX ст. // Український історичний збірник. Вип. 18. 2015. С. 368—386.
 18. Долженко Ю. В., Прищеп Б. А. Краниологія похованих у Римо-католицькому костелі св. Антонія міста Рівного XVI—XVII ст. // Археологічні студії Межибіж. Науковий щорічник. Хмельницький, 2015. Вип. 4. С. 7—16.
 19. Долженко Ю. В., Прядко О. О. Історико-антропологічний нарис поховань XVII—XVIII ст. з с. Жовнино на Черкащині // Етнічна історія народів Європи. 2014. Вип. 44. С. 43—50.
 20. Евтеев А. А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская область): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа // Археология Подмоскovie: Материалы научного семинара. 2011. Т. 7. С. 433—440.
 21. Евтеев А. А., Олейников О. М. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде // Российская археология. № 1. 2015. С. 176—192.
 22. Зариня Г. В. Антропологический состав населения Аутшезме XVI—XIX вв. // Балты, славяне, прибалтийские финны: Этногенетические процессы. Рига, 1990. С. 109—123.
 23. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Поховання в склепах та на цегляних виростках Вознесенського некрополя XVII—XVIII ст. // Лаврський Альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць. 2007. Вип. 19. С. 17—26.
 24. Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005—2007 років // Лаврський альманах, Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. Збірник наукових праць.

2008. Вип. 21. С. 9—23.
25. Козак О. Д., Хасанова К. О., Дзনেладзе О. С., Вікторова П. Є. Антропологічні дослідження поховань з території Арсеналу в м. Києві у 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. К., 2008. С. 169—171.
 26. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л., 1988. 165 с.
 27. Марк К. Ю. Палеоантропология Эстонской ССР // Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР. Т. 32. 1956. С. 170—227.
 28. Мовсесян А. А., Мамонова Н. Н., Рычков Ю. Г. Программа и методика исследования аномалий черепа // Вопросы Антропологии. Вып. 51. М., 1975. С. 127—150.
 29. Мовсесян А. А. Фенетический анализ в палеоантропологии. М., 2005. 272 с.
 30. Моисеев В. Г., Григорьева Н. В., Ширококов И. Г., Хартанович В. И. Краниологические материалы из раскопок у церкви Святого Георгия в Старой Ладобе // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 г. СПб., 2016. С. 390—399.
 31. Моисеев В. Г., Ширококов И. Г., Крийска А., Хартанович В. И. Краниологическая характеристика средневекового населения Эстонии // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2012 г. СПб., 2012. С. 71—79.
 32. Никитюк Б. А. Определение возраста человека по скелету и зубам // Вопросы антропологии. Вып. 3. 1960. С. 118—129.
 33. Пашкова В. И. Определение пола и возраста по черепу. Ставрополь, 1958. 24 с.
 34. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Волынской губернии, основанные князьями Острожскими (Окончание) // Волынские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1880. № 34. С. 1537—1554.
 35. Постникова Н. М. К антропологии сельского населения Волжской Булгарии // Вопросы антропологии. 1978. Вып. 58. С. 172—183.
 36. Потехіна І. Д. До антропології козацької доби : могильник Стайки. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні // Збірник наукових статей Присвячується світлій пам'яті Д. Я. Телегіна. Вип. 25. К., 2016. С. 166—171.
 37. Прищепя Б. А., Ткач В. В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998. К., 1998. С. 135.
 38. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. Додаток 2 // Толкачова Ю.І. Меджибізька фортеця. К., 2010. С. 122—130.
 39. Рудич Т. О. Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології. К., 2014. 298 с.
 40. Саливон И. И. Сельское население Белоруси XVIII—XIX вв. Краниология и остеометрия. Глава 6 // Палеоантропология Беларуси. 2015. С. 189—266.
 41. Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. СПб., 2000. 105 с.
 42. Санкина С., Моисеев В. Александр Григорьевич Козинцев. Антропологический форум. № 5. 2006. URL : <https://tinyurl.com/uxqwhrd6>. Personalia. С. 459—462.
 43. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. К., 2001. 256 с.
 44. Соколова К. Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини // Археологічні пам'ятки УРСР. Т. XIII. Стародавні пам'ятки Інкерманської долини. К., 1963. С. 124—159.
 45. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека // Вопросы Антропологии. Вып. 80, 1. 1988. С. 119—128.
 46. Ширококов И. Г., Верховцев Д. В. Данные краниологии к вопросу о происхождении Ижоры // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты МАЭ. РАН в 2015 г. СПб., 2016. С. 408—421.
 47. Boev P. Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostagaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. Sofia, 1972.
 48. Brothwell D. R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
 49. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential Craniological Technique // Journal Royal Anthropological Institute. V. 63. 1933. P. 19—47.
 50. Dolzhenko Yu. V. Craniological Characteristics

- of the Baturyn's Population in 17—18 Centuries // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Пам'яткознавство Північного регіону України»). 2014. № 6. Вип. 18 (21). С. 40—56.
51. Dolzhenko Yu. V. Craniology of XVI—XVIII — Centuries Zhovnyno Burial // *Modern Science — Moderni věda*. 2014. № 4. S. 119—132.
 52. Hupało W. Wstępne badania w obrebie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu // *Materiały i sprawozdania Rzeszówskiego ośrodka archeologicznego*. T. XIX. Rzeszow, 1998. S. 223—249.
 53. Kozintsev A. Ethnic Epigenetic: a New Approach. *Ethnische Epigenetik* // *Homo*. Vol. 43/3. Jena, New York, 1992. P. 213—244.
 54. Kwiatkowska B., Nowakowski D. Charakterystyka antropologiczna szczatkov kostnych z cmentarza przy kosciele sw. Marii Magdaleny we Wroclawiu (XVI—XVIII w.) // *Biologia i hodowlazwierzat*. LX III. 2011. S. 25—43.
 55. Martin R. *Lehrbuch der Anthropologie*. In *systematischer Darstellung*. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: *Kraniologie, Osteologie*, Jena, 1928. 1062 S.
 56. Piontek J., Iwanek B., Czapla Z. The Crania from Modern Cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and Craniometric Relationships among Medieval and Modern Central European Populations // *Studies in Historical Anthropology*. Vol. 4. 2004 (2006). P. 123—135.
 57. Rösing W., Schwidetzky I. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie des frühen Mittelalters (500—1000 n. d. Z.) // *Homo*. Bd. 28. 1977. S. 65—115.
 58. Simalcsik A., Groza V.-M., Simalcsik R.-D., Miu G. Sf. «Nicolae-Ciurchi», The Medieval Necropolis (16th — 18th Centuries) of «Sfântul Nicolae-Ciurchi» Church from Iași City (Romania): Anthropologic Data // *Analele Științifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași*. S. *Biologie animală*. T. LVIII. 2012. P. 183—194.
 59. Vallois H. V. La duree de la vie chez l'homme fossile // *L'Anthropologie*. Vol. 47. 1937. P. 499—532.